

Vázlat Európa elfüggönyözött régiójáról

Anne Applebaum: Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése 1944–1956.

(Fordította Szabó Hedvig.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014. 610 oldal.

Anne Applebaum (1965) amerikai–lengyel újságíró, történész eddigi legnagyobb szakmai sikerét a 2003-as *Gulag* című könyvével aratta, amiért Pulitzer-díjat kapott. Legújabb munkája, a *Vasfüggöny* Amerikában 2012-ben jelent meg először. Az alcím jelzi, hogy a könyv témája egy kulturális és politikai régió átalakítása. A szerző bevezetőjében, melyben az 1913-ban alapított *Liga Kobiet* (Lengyel Nőszövetség) történetét írja meg, ügyesen érzékelteti kötetének narratíváját. A II. világháború romjai mögül előbújó önkéntesek hihetetlen munkabírással segítették a rászorulókat egészen 1950-ig, amíg a kommunista párt női részlegévé nem alacsonyították a szervezetet. Applebaum e pár bekezdéssel markánsan láttatja tanulmányának módszerét, a különböző országok „társadalmi szerveinek” szovjetizálását, ezek összehasonlítását, s az átalakulás folyamatát, amelyben a „tervszerűséget” keresi. Szerinte ugyanis a balti államok szovjet bekebelezésekor már létezett egy olyan terv, amelyet 1945 után Kelet-Európában alkalmaztak a „felszabadítók”. Az alábbi recenzióban azt vizsgáljuk, vajon sikerült-e a szerzőnek bemutatnia a „civil társadalom megtörését” (30–31).

Kötetének mondanivalóját a *totalitarizmus* fogalmából vezeti le Applebaum. Carl J. Friedrichet, Zbigniew Brzezinskit és Hannah Arendtet idézi, akik szerint a totális állam a modernizmus terméke; ismérve a mindent átható ideológia, az egypártrendszer, a terror eszközeit használó rendőrség, a tervgazdaság és a tájékoztatás monopóliuma. Ám Applebaum szerint ez nem értelmezhető pusztán totális kontrollként, sem pedig a liberális demokráciával való szembeállításként, hanem azt egy folyamat eredményeként kell felfogni. Ennek a folyamatnak specifikus kelet-európai fajtája van, amely 1944/45 és 1948 között született. A *Vasfüggöny* fejezetei e fogalmi köröket, „állomásokat”, tematikus módon igyekeznek követni, de mint látni fogjuk, bizonyításaik kevésbé sikeresek.

A könyv a *Csalóka napfény* és *A klasszikus sztálinizmus* című részből áll, amelyek összesen tizennyolc fejezetet tartalmaznak; ezeket keretezi a *Bevezetés* és az *Epilógus*. A szerző a II. világháború utáni kelet-európai rendszerváltások (*presztálinista*) korszakát veszi górcső alá, de jobbra csak a Kelet-Németország (1949-től NDK)–Lengyelország–Magyarország tengelyben gondolkodik.¹ Szerinte ezek az országok egykor nagyhatalomak voltak, melyek ekkorra elvesztették e státuszukat. A szerzői koncepció itt megbicsaklik, hiszen e három ország „nagyhatalmi” nemzeti múltja kérdéses és vitatott. Kelet-Németország és Magyarország nem önállóan, hanem egy nagyobb politikai egységben képzett gazdasági

¹ A „presztálinizmus” fogalmát nem használja a szerző, azt Gyarmati Györgytől vettük át. Gyarmati György 2011: *Rákosi-korszak – A rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, 25.

erőteret, Lengyelország nagyhatalmi státusza pedig a nemzeti emlékezet mitológikus késő középkori érájába nyúlik vissza. Ráadásul Applebaum szerint az idézett országoknak „eleve sem volt sok közük egymáshoz” (21) a háború előtt, amely kijelentés megdöbbentőnek hat. A kötet így is lengyelközpontú (Applebaum is itt él), s közelebbi segítőtársainak hazája a másik két ország. Vélhetően ez indokolta a keretek meghatározását, nem pedig egy letisztult módszertan. Bár a szöveg mögött hatévnyi levéltári munka áll, nagyrészt mégis feldolgozásokból és interjúkból vett idézetek segítik a reprezentációs visszacsatolást.

A szerző narratíváján a publicisztikai stílus, vizsgálati tárgyán és kötetének felépítésén a történeti attitűd érződik. A könyv fejezetei azonos séma szerint épülnek fel: az adott témát egy mottó nyitja, majd nagy vonalakban – sokszor hatásvadász elemekkel tarkítva – megismerhetjük belőlük az „átalakulás” sajátosságait, a különböző országok történeteit egymáshoz rendezve. Három fogalomból indítja a szerző a művét: az első a *Truman-doktrína* (természetesen a jaltai területi megegyezésekkel együtt), amely értelmében a szabad népeket támogatni fogja Amerika, ha fegyveres erővel ellenszegülnek az elnyomásnak.² A második a *Kelet-Európa-tematika* (Balkán és Baltikum nélkül), amely szerinte gazdag és eltérő kultúrák világa.³ A harmadikban pedig a *sztálinizmus történelmi előzményeit* veszi sorra. Nem beszél azonban a *Zsdanov-elvről*, s a kelet-európai régió képlékeny fejlődéséről sem.⁴ A sztálini érába (1928–1953) egy 1944/45-ös korszakéket üt, ahonnan az már „nemzeti” jellegűvé is válik (20–21). Véleménye szerint a régióban azért nem született meg a demokrácia, mert a szovjet rendszer elemei már a Vörös Hadsereg benyomulásakor jelen voltak (23).

Applebaum történeti rincintet vázol az átmenetre: 1. az ország Vörös Hadsereg általi katonai megszállása; 2. az NKVD átveszi a hatalmat, s ekkortól regisztrálják, illetve megfigyelik a politikai ellenfeleket; 3. a tömegtájékoztató feltöltése kommunistákkal; 4. a civil társadalom üldözése; 5. etnikai tisztogatások.⁵

² A tágabb diplomáciatörténettel nem foglalkozik Applebaum, pedig a világháború utolsó időszakában lezajlott nagyhatalmi konferenciák (Teherán, Jalta) nem csak a kelet-európai tömb sorsát döntötték el. Lásd például Fischer Ferenc 2005: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Pécs, 11–89.

³ Ebben Applebaumnak igaza van, de a tematika fogalmi szintjei legalább annyira képlékenyek és változóak, mint kulturálisan sokszínűek. Annak ellenére, hogy ez már a középkorban is változó fogalomnak számított, a szerző megspórolja megfogalmazását. Erről a kérdéstről lásd: Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat – Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, 9–19.

⁴ A szerző Mark Kramer előadását és tanulmányát idézi, akinek „zseniális” Kelet-Európa meghatározása „nyolc olyan európai országot fed, amelyek szovjet uralom alatt álltak a negyvenes évektől a nyolcvanas évekig” (525). Applebaum nem használja a történeti régió fogalmát. Vö. Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest.

⁵ Fontos azonban megjegyezni, hogy az „átmenet” epizódjai nem egymást követően, hanem egymással párhuzamosan folytak, így egyes esetekben a magukat demokratikusnak nevező pártok is kivették a részüket, például az etnikai tisztogatásból. Az átmenet egyik összefoglalása: Németh István (szerk.) 2005: *A 20. század egyetemes története*. I. kötet. Budapest, 226–242.

E séma a klasszikus totalitarizmus narratíváján alapszik,⁶ ráadásul a traumatikus narratívák szemszögéből; a választott országok különbözősége már itt elsikkad, hiszen a mű csak e forgatókönyv megvalósításának történetével foglalkozik. Sem a diktatúra antropológiai jellege, sem végrehajtóinak ideológiamentes elemzése nem érdekl.⁷ Jószerivel csak a modern, diabolikus hatalmat láttatja olvasójával. Ez már akkor tetten érhető, amikor nem kapunk jellemzést sem a magyar, sem a lengyel – háború előtti – társadalmi berendezkedésről: nem tudjuk meg, vajon Pilsudski (1918–1935) vagy Horthy (1920–1944) autokratikus rendszere gyakorlati elemeiben hasonlított-e a totális állam egyes elképzeléseire.⁸

A könyv történelmének „nulladik órája” 1945. Már a németek is gazdasági gyarmatként tekintettek Kelet-Európára, főleg a zsidó vagyonszerzése miatt⁹ (44), de nemcsak a kommunizmus és a nácizmus összecsapási területe volt ez, hanem az USA és a Szovjetunió kollíziós mezője (berlini légi híd, Ausztria „elengedése” stb.) is. A *Vasfüggöny* által feldolgozott korszakot „klasszikus hidegháborúnak” (1947–1953) nevezik a történészek.¹⁰ A tágabb kontextus azonban teljesen hidegen hagyja a szerzőt, és ez súlyos hiba, hiszen hiányzik Európa 1945 utáni geostratégiai jelentőségének bemutatása.¹¹ Ha meg is említi a fő konfliktusokat, nem elemzi az összefüggésüket. *A győztesek* című (3.) fejezet mérlegre teszi a „felszabadulás” és a „megszállás” értelmezését. Egyértelműen nem foglal állást Applebaum, inkább azt igyekszik felvázolni, milyen mentális állapotban lehettek a Vörös Hadsereg katonái, amikor templomokat romboltak le és nőket becstelentettek meg. Catherine Merridale történészre hivatkozva meggyőzően érvel amellett, hogy a honi elnyomás, a düh és a bosszú tört ki a katonákból, akik egy világméretű forradalom beteljesülését látták a „felszabadításban”, majd itt szembesültek azzal a ténnyel is, hogy az otthoni propaganda ellenére mégsem szegény a „nyugati közép-európai világ”. A Vörös Hadsereg által véghezvitt rekvirálásokat és az erőszakot a háborús társadalom részeként értelmezi, amelyből a civil és a harcoló egységek erkölcsi válságát emeli ki. A szerző sokszor rátapint a lényegre, amikor ennek eredőjét keresi, például a kommunista és a náci sors ütköztetésével. Míg előbbi a „romokon” keresztül, a harc hevében találja meg identitását, addig a másik a kommunizmusellenességben: mindkét identitás azonos pontja az emberi szenvedés iránti közöny. Ez a közöny a régió diktatúrái vizsgálatának

⁶ A totalitarizmus angolszász irodalmának összefoglalása: Bartha Eszter 2001: Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász historiográfiában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, 62–83.

⁷ Lásd például: Gyáni Gábor 2007: A látható és láthatatlan erőszak. *Pannonhalmi Szemle* (15.) 1. 39–48.

⁸ A magyar szakirodalomból csak egy-két átfogó művet ismer Applebaum könyve. Kár, hogy tanácsadói nem ajánlották figyelmébe Bibó István munkáit, lásd például: Bibó István 1946: *A kelet-európai államok nyomorúsága*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/194.html> – utolsó letöltés: 2016. június 26.

⁹ Részletesebben: Davis, Norman 2008: *A varsói felkelés. „A ’44-es varsói csata”*. Budapest, 109–171.

¹⁰ Lásd például: Fischer 2005: 89–225.

¹¹ Fischer 2005: 11–39.

kulcsfogalma lehetne, hiszen a háborús társadalom erőszakstruktúráiból könnyen táplálkozott az a közömbösség, amely a „modern diktatúrák” alapja.¹² De a gondolatmenet sajnos elapad, helyette Applebaum inkább a tömegtől tart az egyének felé, némiképp elkanyarodva a „civil társadalomtól” az új hatalom irányába. A kommunista pártokat és vezetőiket, a *kis Sztálinokat*, Walter Ulbrichtot, Bolesław Bierutot és Rákosi Mátyást jellemzi. Mindhárman moszkoviták voltak, nyugat-európai tapasztalatokkal rendelkeztek, de hazájukban kezdetben kevésbé voltak ismertek. Mozgalmi tagságuk elitista identitással ruházta fel őket. Applebaum szerint (94) ez a tudat meghatározta nemcsak a 30-as évek nyugati, kommunista politikai emigránsait, hanem „kinevelte” a későbbi végrehajtó erőszak-szervezetek főnökeit. Jozef Lobatiuk, Czesław Kistczak, Tömpe András és Péter Gábor karrierje egyaránt tipikus, regénybe illő mozzanatok együttese.

Az erőszak intézményeinek leírása után Applebaum az erőszak kiépülésére, elterjedésére tér rá. Fordított narratívája spekulatív, mert az erőszak természetét egybemossa a háború utáni évtizedben. Kik voltak az első elszenvedői ennek? A tárgyalt országok nemzetiségei (németek, ukránok, magyarok, szlovének) nemcsak hogy eltérő identitással, de eltérő történeti narratívával is rendelkeztek a többségi társadalomban. Kiszolgáltatottságukat a kiépülő diktatúra azonnal kihasználta saját céljaira. Applebaum leírása azonban ehelyütt is hiátust szenved. A Vörös Hadsereg 1944-ben a polgári lakosságot is kényszermunkára hurcolta, s ez nemcsak a civilek elleni erőszak, de az etnikai tisztogatás nyitánya is volt (6. fejezet), hiszen a deportálások 0060-as parancsa elsősorban a németekre vonatkozott.¹³ A hazai szakirodalomban – kiváltképp a német nemzetiségűekkel kapcsolatban – nem elterjedt az *etnikai tisztogatás* definíciója. Szerinte ez Sztálin 30-as évekbeli etnikai tisztogatásaiból eredeztethető. A szerző a *nagy elűzések* és *nagy menekülések* korszakainak elődjét látja az SS-kényszersorozásokban, amit tévesen 1943-ra datál Magyarországon (150).¹⁴ A kötet a kitelepítések, elhurcolások körében a korábbiaknál nagyobb szeletet markol. A németek sorsát Románia, Csehszlovákia, Lengyelország kontextusában vizsgálja. Tévedése azonban, hogy a nyugati szövetségesek támogatták ezeket az elűzéseket. Ugyan dolgoztak ki terveket, de azokat a kényszermigrációs eszközöket, amelyeket a felsorolt országok alkalmaztak, nem támogatták.¹⁵ „A kiűzések szó szerint megvetették az egy-két év múlva következő terror intézményi alapját” (157) – állapítja meg Apple-

¹² Erről a fajta apátiáról, a szociális jellegű antiszemitizmusról lásd például: Ungváry Krisztián 2013: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest, 603–612.

¹³ 0060-as parancs: A német származású munkaképes személyeknek [...] közmunkára való mozgósításáról. Vö. Bognár Zalán (szerk.) 2009: „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Pécs, 13–72.

¹⁴ Vö. Tilkovszky Lóránt 1974: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest.

¹⁵ Lásd például: Seewann, Gerhard 2010: Brit források a potsdami konferencia előtti és utáni kitelepítési folyamatok történetéhez. In: Fischer Ferenc – Hegedűs Katalin – Rab Virág (szerk.): *A történelem szálai – Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára*. Pécs, 419–432.

baum. Külön kitér a könyv a zsidók és a kommunizmus kapcsolatára, kiemelve, hogy Magyarországon és Csehszlovákiában a háború után is történtek vérvádak (Kunmadaras, Kielc), amelyek szintén az etnikai feszültségek közé sorolhatók. A zsidók – Andrzej Paczkowskira hivatkozik itt – a kommunista titkosrendőrség tagjainak 30%-át tették csak ki. „Ami még fontosabb: a zsidók vezető pozíciókba kerülése a kelet-európai kommunista pártokban sehol sem eredményezett »zsidóbarátnak« nevezhető politikai irányvonalat” (174). Applebaum elemzése az etnikai konfliktusokról némiképp árnyaltabb korábbi fejezeteihez képest, összehasonlítása több érdekes adalékot felszínre hoz, azonban sajnálatos, hogy nem elemzi a háború előtti nemzetiségi konfliktusokat, állapotokat.

A „civil társadalom” lerohanásának tárgyalását *Az ifjúság, A rádió, a Politika* és a *Gazdaság* című fejezetekben folytatja a szerző. Mivel azonban nem elemzi az országokat, nem pontosan érteni, „mit” is szovjetizálnak itt. A cél, hogy a *Homo sovieticus* emberképe felváltsa a katolikust, a jobboldalit, a nácit, a nemzetit. Hogy ez mennyire sikerül, azt a politika szintjén sem tudjuk meg. Aránytalanul kerülnek egymás mellé a különböző szervezetek (a KALOT-tól a lengyel cserkészeken át a népi kollégiumokig), a sajtótermékek (rádióállomások államosítása) és a „vezető” politikusok (Stanisław Mikołajczyk, a lengyel emigráns kormány feje; Nagy Ferenc magyar miniszterelnök; Ernst Benda CSU-vezető) történetei, de nem beszél a szerző ezek háború előtti munkásságáról, a sajtó államosításáról, illetve az országok államiságának helyreállításáról, anomáliáiról, vagy az államiság hiányáról (lásd Kelet-Németország). Hasonlóan elnagyoltak a gazdasági fejtegetések, amelyek a marxizmusból, illetve a magántulajdon megsértéséből indulnak ki. Ez először a nemzetiségiek, főként a németek ellen irányult („Junkerland in Bauerhand”, magyar földreform). Szinte az egész könyvből hiányzik a parasztság mint társadalmi réteg kommunista diktatúrabeli ábrázolása.¹⁶ A vidék embere kilógott a kommunizmus látószögéből; a falusi miliő – legalábbis a 60-as évekig – megbolydult, de mégis „felszámolatlan” társadalomként létezett.¹⁷ A szerző szinte rácsodálkozik arra, hogy a kommunisták jól tudták, gazdasági tragédiát idéztek elő az államosítással, sőt, a magántulajdont hatékonyabbnak is tartották. Ha Applebaum megvizsgálta volna a paraszti társadalom fejlődését 1945 és 1960 között, láthatta volna, hogy ez a következtetés nem is olyan meglepő.¹⁸

A *Vasfüggöny* második részének (11–18. fejezet) tükörszerű az íve: először a kommunista ideálokról olvashatunk, majd azokról a rendszerellenes viselkedésekről, megmozdulásokról, melyek aztán nyílt ellenállást vagy éppen forradalmat

¹⁶ A régió földreformjairól több ismert tanulmánykötet és konferenciaanyag is megjelent. Krauss, Karl Peter (Hg.) 2009: *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen – Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Stuttgart.

¹⁷ A vidéki társadalommal kapcsolatban lásd például: Schlett András (szerk.) 2012: *Földindulás – Sorsfordulók – Kollektivizálás. Agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest; Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. Budapest; Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.) 2015: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 168.

¹⁸ Vö. Ö. Kovács 2012.

eredményeztek. A szovjetekben a Marshall-segély, a berlini blokád és Tito különutas politikája miatt megerősödött a paranoia, amely fokozta a terrort a társadalom autonóm egységeiben. Applebaum fókuszában az egyházak, a vélt jobboldaliak (például „titoisták”) koncepciói perei és felszámolásuk áll, ám a szerző itt is megspórolja az alaposságot. Megelégszik pusztán a nagy formátumú egyházi személyek (Mindszenty József, Stefan Wyszyński) és a hírhedt koncepciói perek szereplőinek (Rajk László, Władisław Gomułka) bemutatásával. Hiába a portrék összehasonlítása, ha ennek eredménye elemzés nélküli kronologikus felsorolás, a szorongató terror érzékeltetésének igényével.

A rendszer üldözöttei által megtestesített negatív emberkép után, Applebaum a pozitív szovjet ember arcát festi meg, azt a „civil szovjet társadalmat”, amelyet a sztálinizmus elképzelt. A *Homo Sovieticus* (13. fejezet) jó érzékkel megírt ideológiakritika. A fejezetben a szerző kitér az oktatásra (tankönyvek), azok elméleteire; Trofim Lisenkóra és Anton Makarenkóra, akik szerint az emberi jellem örökölhető, s amely meghatározza a nevelést. A természeti átalakítás, amely fontos eleme lehetett volna egy ilyen összehasonlításnak, azonban kimarad. Érzékletesen festi meg ellenben a szerző a porosz tanítási rendszer megszüntetését, illetve a „leigázás” kudarcát Lengyelországban. A „reformnak” voltak azonban eredményei is: lényegében megszűnt az írástudatlanság, új vidéki, munkás értelmiséget próbáltak kinevelni, nagyobb szerepet kapott a sport. Az újfajta embertípus emblematikus figurája Sztahanov volt. A szerző a *kis Sztahanovokat* is összehasonlítja, megmutatva a mozgalom gazdasági és emberi kudarcait (főként Paul Gregory történész munkája alapján). A versenyszellemet nemcsak az egyéni teljesítményekben lehetett mérni: a békeversenyek és világhíjásági találkozók is ezt voltak hivatottak megteremteni – ám e sok nevelési akció magával hozta a generációs konfliktusokat is.

A *Vasfüggöny* kerüli a vidék társadalmát, de foglalkozik az utópisztikus iparvárosok képeivel (15. fejezet). Applebaum szerint ezek számítottak a „kommunista mennyországnak” (415). A leghíresebbek a lengyel Nowa Huta, a német Eisenhüttenstadt (Stalinstadt) és a magyar Sztálinváros. A kitalált környezet azonban kitalált társadalom volt, valójában e települések barakkvárosokká váltak, s a rossz körülmények miatt a nyomor jellemezte őket. A tervezési kényszer és az anomáliák folyamata itt sem jelenik meg, a szerző továbbá adós marad azzal is, hogy volt-e lehetősége e közösségeknek az önálló szerveződésre.¹⁹

A kötet utolsó három fejezete a különféle ellenzéki seregéről szól. A *Kelletlen kollaboránsok* (16. fejezet) talán a legérdekesebb ezek közül. Olyan marxistákat mutat be, akik a józan ész jegyében, a tudományosság mércéjét követve akarták a rendszert megreformálni, ámde sikertelenül (például Hajdú-Gimes Lilly pszichoanalitikus és Hermann Imre filozófus). Sajnos a szerző ismét csak inkább visszaemlékezésekre hivatkozik, szakirodalomra nem, pedig a „saját agy-

¹⁹ Egy Applebaum által is idézett, Sztálinvárosról szóló munka: Horváth Sándor 2004: *Kapu és határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest.

mosás” (Vitányi Iván megjegyzése, 449), az öncenzúra mélyebb elemzést kívánt volna. Szintén tapasztalattörténeti dimenzióban mozog a mind Lengyelországban, mind Magyarországon nagy hagyományokkal rendelkező passzív ellenállás bemutatása (17. fejezet). A falfirkák, viccek, sértegetések, bűzbombák dobálása és nyilvános versikék szavalása jellemzik a lázadó ifjúságot, amelynek nemcsak viselkedése, de zenei ízlése (dzsessz) és öltözködése is lázadó volt. A szerző meggyőzően elemzi a verseket és a vicceket; olyan átfogó érvelés keretében teszi ezt, hogy még a vallási képzetekből is rendszerellenességet mutat ki (Mária-jelenések elterjedése). Applebaum ehelyütt jól adagolja az oral historyt, izgalmasan tárja fel, hogy e magatartás az NDK-ban – a határátkelések, a menekülések révén – miként alakult aktív ellenállássá. Hiába tág azonban a panorama, Applebaum figyelmét elkerülte az egyik legnagyobb társadalmi lázadás. A labdarúgás, a „magyar foci” szerepe ugyanis kétségtelenül a rendszerrel szembeni feszültség levezetése volt. Kár, hogy ez csak pár szóban jelenik meg a sportra vonatkozó fejezeteknél, pedig kétségtelenül adalékot nyújthatott volna az aktív és a passzív ellenállások világához.

A pattanásig feszült helyzet Sztálin halálával, az „olvadás” korszakával, a hatalom elleni tömegmegmozdulásokkal, forradalmakkal (és eltiprásukkal) csúcsozott ki (18. fejezet). A lengyelországi VIT (1951), a berlini felkelés (1953. július 17.), a poznani sztrájk (1956. június), illetve az 1956-os magyar forradalom tekinthetők azoknak az emblematis eseményeknek, melyek szétfeszítették a rendszert. Az irányváltás az NDK-ban rögtön, de a többi országban is hamarosan némi liberalizációt hozott. E „forradalmaknak” közös jellegzetessége, hogy az értelmiségtől a munkásságig közös társadalmi akarat eredményei voltak. Nem véletlen, hogy ezek a felkelések a 20. század legnagyobb kollektív teljesítményei voltak,²⁰ melyek váratlanságukkal enyhülést hoztak a régióknak és stabilizálták a hidegháborús status quót.²¹ Sajnálatos, hogy ezek menetét is mindössze két oldalban rendezi le a szerző.

A totális hatalmak egy része 1956 után megengedőbbé vált, de Applebaum nem tér ki arra, hogy a diktatúra ezután ügynökrendszerével a magánszférába is beférkőzve, szinte cinkossá tett több nemzedéket is. Csak arra a vitatható következtetésre jut, miszerint a rendszerből hiányzott a stabilitás (512). Az 1990-es újjászervezés nehéz volt. Azok a posztkommunista államok lettek sikeresek, ahol „civil társadalom” is létezett a diktatúrában – véli a szerző nem kis spekulációval Lengyelországra gondolva. Applebaum a *Liga Kobiet* 1990-es újjáalakulásával zárja könyvét. Sajnos azonban pont az egyik kítüzött céljával, a „civil társadalom” bemutatásával marad adós. Nem tudjuk meg, hogy e szervezkedések miként éltek tovább, volt-e valamilyen nyomuk az 1956–1990 közötti időszakban. Ennek oka, hogy Applebaum alapvetően nem ismerteti azokat a lehetséges dimenziókat, melyekben a vallási, politikai, társadalmi, művészeti önszervező-

²⁰ Gyarmati György szerint az 56-os forradalom a magyar társadalom „kollektív” lázadása volt. Vö. Gyarmati 2011: 407.

²¹ Gyarmati 2011: 411.

dések önállóságot mutattak volna.²² A részletek ismerete fontos és sokkal érzékletesebb adalékot nyújthat, mint az általános elméletek (ahogyan azt a szerző is állítja: 519), de a *Vasfüggöny* inkább a részletekből válogató, csonka műnek tűnik. Nem valósul meg ugyanis az a célja sem, hogy az elfüggönyözött Kelet-Európa „lerohanását” mutassa be, lényegében egy erősen csonka régióelemzésből, vázlatosan vezeti le következtetéseit. Mindezt továbbá a „civil társadalom felszámolásának” mélyfúrásán keresztül kívánta megtenni, de itt szinte csak a lengyel példát ismerteti, s ezáltal sokszor úgy tűnik, mintha minden önállóság eredője lengyel lett volna. Végül a totalitárius elemzéssel is zsákutcába kerül, hiszen Applebaum nem bír kilépni a fekete-fehér keretek közül, nem látja a sztálinizmus *civilizatórikus* jellegét,²³ annak valódi hatásmechanizmusát. A *Vasfüggöny* nem más, mint egy csonka kelet-európai látószöggel rendelkező (lengyel) nemzeti narratíva vértömlesztése, amely folytatja azt a régi történelmi diskurzust (főleg az elnyomás szempontjából), amely szerint a kelet-európai diktatúrák inkább csak a külső elnyomók rendszerei voltak. Éppen ezért furcsa, hogy a szerző azt javasolja, nem érdemes fekete-fehéren látni ezt a világot, hanem a motivációkat kell elemezni. Némileg nagyképűnek tűnik ez a megállapítás egy olyan kötetben, amely hemzseg az összefoglaló művek gyermekbetegségeitől, a motivációk elemzésének hiányától, s amely nem ismeri se a kortárs társadalomtörténet módszereit, se a régióelméleteket. Az ilyesféle hiányok miatt az 520 oldalnyi szöveg súlytalanul, történelmi kontextusok nélkül *lóg a levegőben*.

Ritter György

²² Meggondolandó módszertan erre: Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában*. Budapest.

²³ Bartha 2001: 83.